

М. І. Колос
кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України (м. Київ)

УДК 343.2/7

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПОЛОЖЕНЬ “РУСЬКОЇ ПРАВДИ”

Розглянуто питання юридичного змісту кримінально-правових положень “Руської Правди”. На підставі результатів догматичного аналізу об'єктивних ознак складу злочинів, відповідальність за вчинення яких була встановлена на Русі на поч. XI ст., стверджується, що названий акт уособлює глибинний цивілізаційний досвід українського народу у сфері кримінально-правової охорони суспільних відносин та є базовим джерелом розвитку національного кримінального права.

Ключові слова: “Руська Правда”, склад злочину, засоби вчинення злочину, наслідки злочину.

Вчені-історики, мовознавці, правознавці приділяють велику увагу дослідженню різних аспектів “Руської Правди”, починаючи з 1738 року [1, с. 397; 2, с. 1–6]. Як правило, основну увагу вони звертають на історію походження цього акта, мовознавчі проблеми тексту, його структуру, зміст списків, що були знайдені у сховищах монастирів, бібліотек, збірках приватних осіб тощо.

Найвідомішими дослідниками “Руської Правди”, на нашу думку, є Д. Дубенський, М. Дювернуа, М. Владимирський-Буданов, М. Іванишев, М. Калачов, М. Максимейко, О. Попов, В. Татіщев, А. Флоровський (період Російської імперії), Є. Карський, О. Малиновський, М. Тихомиров, В. Чернов, О. Шахматов, С. Юшков (період СРСР). У сучасній Україні проблеми “Руської Правди”, зокрема її кримінально-правових аспектів, досліджують В. Грищук, О. Шевченко, С. Кудін, А. Горностай, В. Іванцов та ін.

На нашу думку, об'єктивні ознаки злочинів є особливо важливими елементами кримінально-правових норм, які забезпечують пізнання зовнішнього прояву злочинного діяння, розуміння способів, засобів незаконного посягання на об'єкт охорони, оцінку наслідків тощо. Ці дані є базовими у вирішенні питань кваліфікації злочинів і призначенні покарання винуватим особам. Тож і на сучасному етапі розвитку українського суспільства вони викликають науковий інтерес. Крім того, ці аспекти кримінально-правових положень “Руської Правди” не піддавалися детальному догматичному аналізу, що й дало нам підстави обрати їх предметом вивчення з метою більш глибокого теоретичного осмислення та виявлення найважливіших суспільних відносин у Руській державі, які охоронялися нормами кримінального права.

Догматичне дослідження об'єктивних ознак положень “Руської Правди” ми здійснили за Короткою (Академічний список) та Поширеною (Троїцький список) редакціями (далі — РП (кр) і РП (пр), що сприяло охопленню ширших часових меж застосування цього нормативно-правового акта й усвідомлення суті динаміки його змістового розвитку.

У процесі порівняльного аналізу обох редакцій цього акта ми виявили у Короткій редакції одинадцять статей, спрямованих на охорону життя людини (1, 19–27, 38), а в Поширеній — дванадцять (1, 3, 11–17, 40, 88, 89). Відповідно

здоров'я охороняли сім (2, 3, 5–7, 10, 33) та одинадцять (23, 25, 27–31, 62, 65, 68, 78) статей; честь — три (4, 8, 9) та дві (24, 67); власність — дев'ять (13, 29, 31, 32, 35–37, 39, 40) та дев'ятнадцять (41–43, 63, 64, 69, 71–73, 75, 76, 79, 80–84, 120, 121). Відповідальність за переховування челядників, які втекли від своїх господарів, визначалася у двох (11, 17) та трьох (32, 38, 112) статтях. У кожній з редакцій “Руської Правди” було по одній статті, за якими встановлювалося покарання за порушення порядку користування кіньми (12 та 33).

Таким чином, враховуючи результати порівняльного об'єктно-кількісного аналізу, ми можемо стверджувати, що життя, здоров'я людини та власність як найважливіші соціальні цінності в Руській державі XI–XIII ст.ст. були головними об'єктами кримінально-правової охорони. Одночасно за наведеною інформацією можна припустити, що злочини проти названих цінностей були найбільш поширеними у руському суспільстві, а тому становили для нього високий рівень небезпеки, що й спонукало владу удосконалювати правову охорону особи та її власності. Це підтверджується збільшенням у “Руській Правді” в часи правління Великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) кількості статей, які передбачали склади злочинів проти власності. Їх число сягло десяти. На три статті зросла кількість таких, що забезпечують охорону здоров'я людини, а норми, спрямовані на охорону життя та порядку використання челяді, — на одну одиницю щодо кожного об'єкта.

Крім того, після прийняття Володимиром Мономахом Уставу, що пізніше став складовою “Руської Правди” (за Поширеною редакцією — ст.ст. 53–121), до неї було введено ряд статей, котрі за змістом диспозиції не можна віднести до об'єктних груп Короткої редакції. За своєю суттю вони є новелами, які передбачали відповідальність за посягання на інші, новітні для того часу, об'єкти, потреба в охороні яких виникла у зв'язку зі зміною суспільних відносин, що склалися на Русі у XII ст. До таких належить склад злочинів, передбачених у ст.ст. 59, 60, 61, 62 РП (пр), за якими визначено умови охорони прав і свобод закупів від протиправних дій господарів, тобто осіб, у яких закупи працювали за певну плату на умовах особистого найму або, отримавши у користування на умовах договору позики певне майно, зобов'язані були власною працею погашати заборгованість за угодою.

Правовий статус закупів, які були юридично вільними людьми і лише за власною волею на певний час переходили в економічну залежність до господаря, детально описаний у законі. Так, заборонялося віддавати закупа у рабство (холопство), якщо він самостійно залишив роботу у господаря і відкрито пішов до когось, щоб узяти у позику гроші або втік до князя чи судді, щоб поскаржитися на образу, вчинену йому господарем, що, по суті, було однією з перших правових гарантій забезпечення доступу особи до правосуддя (ст. 56 РП (пр)). Цивільно-правові відносини між господарем і закупом щодо загубленого коня, пошкодження плуга, борони, вирішення питань догляду наймачем за отриманим у користування майном тощо регулювалися у ст.ст. 57, 58 РП (пр).

Одночасно названі цивільно-правові відносини господаря і закупа, у тому числі їх права і свободи, охоронялися кримінально-правовими положеннями “Руської Правди”. Це вбачається зі змісту ст. 59 РП (пр), де визначено, що у разі нанесення закупа образи способом спричинення шкоди його особистому майну (отариці) господар зобов'язаний не лише компенсувати втрати потерпілому, але й заплатити за образу 60 кун. Крім того, якщо господар протиправно заволодів понаддоговірною сумою грошей, що належали закупу, то згідно зі ст. 60 РП (пр) господар вимушений був повернути їх, а за нанесену образу заплатити князеві 12 гривень штрафу.

Уклавши договір особистого найму, позики, відповідно до ст. 64 РП (пр) господар ніс відповідальність за законність дій закупа. Якщо той украв у когось будь-яке майно і переховувався, то господар компенсував потерпілій особі нанесену шкоду, проте коли злодія знаходили, господар мав право змінити його правовий статус на повного холопа (холоп обельний), що означало подальше перебування у

безстроковому рабстві. Якщо ж господар не бажав використати своє право на компенсацію шкоди потерпілому із власних коштів, то згідно з законом міг продати закупа третій особі, а з виручених коштів повернути потерпілому належну суму коштів, що відповідала вартості викраденого за купом майна.

Проте й господар зобов'язаний був нести кримінально-правову відповідальність, якщо він, наприклад, протиправно, будучи в нетверезому стані побив закупа. У такому разі покарання повинно бути ідентичним тому, що призначалося за побиття вільної людини (ст. 62 РП (пр)). Більше того, коли господар продавав закупа у холопи неправомірно, то в порядку, визначеному у ст. 61 РП (пр), закуп звільнявся від усіх договірних зобов'язань, які мав перед господарем. Крім того, останній за образу, нанесену потерпілому, повинен був сплатити 12 гривень штрафу.

Аналіз “Руської Правди” дає підстави стверджувати, що в Поширеній редакції містилися й інші новели, але вони стосувалися суб'єктивних ознак складу злочину, особи потерпілого тощо. Названі зміни і доповнення, як вбачається з їхнього змісту, сприяли вдосконаленню первинного тексту нормативного акта, укладеного за часів Великого київського князя Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) та його синів.

Усі злочини (обіди), що переслідувалися за нормами “Руської Правди”, повинні здійснюватися в активній формі, тобто дією. Ні в Короткій, ні в Поширеній редакціях ми не виявили кримінально-правових положень, у яких би встановлювалася відповідальність за суспільно небезпечні посягання на охоронювані об'єкти способом бездіяльності. Майже кожна протиправна дія відрізнялася від інших за предметом посягання, способом, засобами, суб'єктами їх вчинення тощо. Як правило, укладачі “Руської Правди” не розкривали внутрішній зміст дій, описаних у диспозиціях. Проте їхню сутність можна усвідомити як певний фізичний процес, що завершувався бажаним для злочинця матеріальним результатом, який у кримінально-правових положеннях позначався відповідним терміном. Це можна спостерігати у ст. 1 РП (кр), де зазначено: “Якщо вб'є муж мужа, то ...” та ст. 69 РП (пр) — “Якщо хтось вкраде бобра, то ...”. У цих диспозиціях укладачі, не пояснюючи термінів “вб'є”, “вкраде” в абстрактній формі, не розкриваючи способу та інших ознак вбивства чи крадіжки, передали за їх допомогою реальні соціально-побутові ситуації, які завдяки закону набували статусу правових. Проте навіть за таких формулювань наші предки однаково розуміли сутність закону, яким встановлювалася відповідальність за спричинення смерті потерпілому тощо.

Існують різні точки зору дослідників “Руської Правди” на питання кримінально-правової оцінки окремих дій, наприклад, оголення меча, але без його наступного застосування для нанесення удару (ст. 9 РП (кр)). Одні дослідники вважають, що ця норма передбачала відповідальність за незакінчений злочин, інші, навпаки, — що нею регулювався закінчений склад злочину. Українські дослідники А. Горностай та В. Іванцов, здійснивши аналіз різних поглядів на цю проблему, висловлених В. Конахіним, М. Володимирським-Будановим, Л. Пресняковим, В. Сергєєвичем, С. Юшковим та іншими, через призму виду і міри покарань, визначених у ст.ст. 4–8 РП (кр), у порівнянні зі ст. 9 РП (кр), висловили думку, що оголення меча без подальшого його застосування на той час розцінювалося як погроза зброєю, а не підготовкою до злочину чи замахом на злочин. Більше того, вони дійшли висновку, що в часи дії названого акта взагалі не бралось до уваги, чи був злочинний намір доведений до кінця, чи ні [2, с. 123–124].

З таким висновком можна погодитись лише частково. Адже не бралось до уваги, чи було доведено злочин до кінця, чи ні, лише тому, що укладачі “Руської Правди” кожне кримінально-правове положення свідомо формулювали про закінчений злочин з чітко визначеними наслідками або без них. У такій ситуації суб'єкти правозастосування оцінювали наміри злочинця через призму його реальних дій та наслідків, що настали, а відтак ухвалювали відповідне рішення про покарання.

Крім того, на нашу думку, зміст диспозиції ст. 9 РП (кр) дає підстави стверджувати, що вона є першим відомим в історії українського кримінального

права складом злочину, який нині прийнято називати формальним. Ця позиція підтверджується тим, що укладачі передбачили у ст. 9 РП (кр) лише суспільно небезпечну дію, яка увійшла до формули диспозиції з таким змістом: “Якщо ж хтось вийме меч, але не вдарить [ним], то ...”. Жодо наслідків злочинних дій, то вони не описані у диспозиції як обов’язкові, хоч фактично могли існувати (та й, безумовно, існували у більшості випадків) у нематеріальній формі страху чи інших психічних переживань потерпілого за своє життя і здоров’я.

Варто звернути увагу на те, що укладачі “Руської Правди” у значній частині норм чітко визначили предмет злочинного посягання. Це очевидно проявляється, наприклад, у ст. 13 РП (кр), де записано: “Якщо [хтось] візьме чужого коня, зброю або одягу ...”, та ст.ст. 71, 72 РП (пр), у яких відповідно закріплено: “Якщо [хтось] знищить знак власності на вулику ...”; “Якщо [хтось] зрубає знак вуликової [межі] чи розоре рілшову межу ...” тощо. Тим самим вони, визначивши назви конкретних речей матеріального світу, за посягання на які встановлювалася кримінально-правова відповідальність, фактично забезпечували правильне розуміння й однакове застосування закону.

В обох редакціях “Руської Правди” ми виявили достатньо широкий спектр способів вчинення злочинів, тобто певних прийомів, методів, за допомогою яких злочинці досягали бажаного протиправного результату. Найбільш поширеними з них були фізичне насильство (ст.ст. 1–5, 7, 8, 10, 17, 19, 20, 22–27, 33 РП (кр), ст.ст. 1, 3, 7, 11, 12, 14–17, 23, 25, 27–31, 62, 65, 67, 68, 78, 88, 89 РП (пр)); психічне насильство (ст. 9 РП (кр), ст. 24 РП (пр)); незаконне заволодіння чужим майном (ст.ст. 13, 29, 31, 35–37, 39, 40 РП (кр), ст.ст. 34, 38, 41–43, 63, 64, 69, 79, 81, 82, 121 РП (пр)); незаконне переховування чужого майна (ст. 11 РП (кр), ст.ст. 32, 112 РП (пр)); незаконне користування чужим майном (ст. 12 РП (кр), ст.ст. 33, 37 РП (пр)); незаконне знищення або пошкодження чужого майна (ст.ст. 32, 34 РП (кр), ст.ст. 59, 60, 71–73, 75, 76, 80, 83, 84 РП (пр)); незаконне позбавлення свободи (ст. 61 РП (пр)).

Серед названих способів, на нашу думку, варто особливо звернути увагу на виділення укладачами незаконного знищення майна способом підпалу гумна (господарської частини) або двору в цілому в окрему статтю. Зараз подібні дії відносять до категорії таких, що вчиняються загальнонебезпечним способом. За їх вчинення у Руській державі призначалося одне з найсуворіших покарань — поток, тобто оголошення злочинця поза законом, що супроводжувалося вилученням (конфіскацією) у нього та його близьких родичів усього майна. За виручені кошти від проданого майна компенсувалися збитки потерпілому, а решта надходила до казни князя (ст. 83 РП (пр.)). Таке ж суворе покарання призначалося особі, яка вчинила крадіжку коней (ст. 35 РП (пр.)). Це свідчить про високий рівень суспільної небезпечності такого злочину. Адже кінь для будь-якої сім’ї та й для тогочасної держави в цілому був основою добробуту, оскільки виконував функцію одного з головних засобів сільськогосподарського виробництва та оборони від ворога у разі ведення бойових дій.

Укладачі “Руської Правди” у диспозиціях статей закладали також інформацію про засоби, місце, час та ситуацію вчинення злочину, що певним чином впливало на кваліфікацію дій злочинця.

Зокрема, до засобів вчинення злочину, тобто предметів, які використовувалися злочинцями з метою досягнення протиправних наслідків, укладачі “Руської Правди” віднесли: батіг, жердину, чашу, ріг, меч, внутрішню частину кисті людської руки — долоню (ст. 3 РП (кр), ст.ст. 25, 31 РП (пр.)); меч (ст.ст. 4, 5, 9 РП (кр), ст.ст. 23, 24, 27, 30 РП (пр.)). З названих кримінально-правових положень вбачається, що зазначені засоби використовувалися, як правило, для залякування особи (ст.ст. 9 РП (кр), 24 РП (пр.)), нанесення незначних (больових) тілесних ушкоджень (ст.ст. 3, 4, 6 РП (кр), 23, 25 РП (пр) або тих, що призводили до втрати органів людського тіла чи обмеження їх функцій (пальця — ст.ст. 7 РП (кр), 28 РП (пр), руки —

ст.ст. 5 РП (кр), 27 РП (пр), ноги, носа, ока — (ст. 27 РП (пр), а то й до настання смерті потерпілого (ст. 30 РП (пр.)).

Певну увагу укладачі приділили також закріпленню у диспозиціях кримінально-правових положень даних про місце, де мав вчинитися той чи інший злочин, щоб винного можна було притягнути до відповідальності. Наприклад, викрадення худоби з хліва, з поля (ст.ст. 41, 42 РП (пр.)), придбання краденого одягу, коня чи іншої худоби на торгу (ст. 37 РП (пр)). Для застосування заходів необхідної оборони важливо було застати злодія на своєму, а не чужому дворі чи біля кліті або хліва. Крім того, безкарно позбавити життя такого злодія можна було лише за умови, що він був затриманий у названих місцях уночі (пора доби або період добового часу) та не піддався зв'язуванню (ситуація): “Якщо ж дотримали його [злодія] до світанку, то повинні відвести на княжий двір, але якщо вб'ють, а люди бачили зв'язаним, то платити за нього” (ст. 38 РП (кр)). Аналогічне правило було закріплене й у ст. 40 РП (пр). Таким чином, господар, не дотримавшись вимог правомірного затримання злодія у межах певного часу і відповідної обстановки та убивши таку особу, сам набував статусу порушника закону і мав за це понести покарання.

У тексті Руської Правди є статті, в яких закріплено інформацію про наслідки, що повинні настати у разі вчинення тих чи інших злочинних дій. Наприклад, покарання за нанесення тілесних ушкоджень могло призначатися лише у випадках настання конкретно визначених наслідків, зокрема відсічення (утинання) руки або коли вона всохла; за біль у носі, по якій був нанесений удар, лише тоді, коли він призвів до кульгання (ст.ст. 5–7 РП (кр)).

З цього вбачається, що наші предки вже тисячу років тому володіли уніфікованою термінологією, через абстрактний зміст якої матеріалізували не лише певний протиправний процес, але й закладали ідеальну, а інколи реальну форму відповідного йому наслідку, що однаково сприймалися (усвідомлювалися) суб'єктами правозастосування й іншими учасниками правових відносин.

Варто зазначити, що у досліджених кримінально-правових положеннях не йдеться мова про причинний зв'язок між протиправними діями і їх наслідками. Проте його наявність чітко вбачається зі змісту правових норм, у яких описано суспільно небезпечні дії, що законномірно породжують конкретно визначений, передбачуваний злочинцем наслідок.

Проведене дослідження дає підстави для висновку, що основну частину тексту “Руської Правди” становлять кримінально-правові положення, які спрямовувалися на охорону найбільш важливих соціальних цінностей тогочасного руського суспільства.

Об'єктивні ознаки кримінально-правових положень “Руської Правди” є інституційними структурними елементами, які не лише забезпечували якісну охорону правових відносин в Руській державі, а й стали джерелом подальшого розвитку національного кримінального законодавства і права.

Список використаних джерел

1. Гришук, В. К. Вибрані наукові праці [Текст] / В. К. Гришук. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. — 824 с.
2. Юшков, С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, её значение [Текст] / С. В. Юшков. — М. : Зерцало, 2010. — 352 с.
3. Горностай, А. Історія розвитку поняття замаху на злочин у правових пам'ятках X–XX століть [Текст] / А. Горностай, В. Іванцов // Вісник прокуратури. — 2009. — № 9. — С. 122–128.

Надійшла до редакції 03.02.2012

Колос М. И. Объективные признаки уголовно-правовых положений “Русской Правды”

Рассмотрено вопросы юридического содержания уголовно-правовых положений “Русской Правды”. На основании догматического анализа объективных признаков состава преступлений, ответственность за совершение которых была установлена на Руси в нач. XI ст., утверждается, что названный акт олицетворяет глубинный цивилизационный опыт украинского народа в сфере уголовно-правовой охраны общественных отношений и является базовым источником национального уголовного права.

Ключевые слова: “Русская Правда”, состав преступления, средства совершения преступления, последствия преступления.

Kolos, M. I. Objective Evidence of Criminal Provisions of “Russka Pravda”

The problem of legal nature of criminal law provisions of “Russka Pravda” is examined. It is stated that present act embodies profound civil experience of Ukrainian people in the sphere of criminal and law defense of social relations and it is basic source of development of national criminal law on the ground of results of dogmatic analysis of objective elements essential to the offence, liability for which was determined in Rus’ at the beginning of the XI century.

Key words: “Ruska Pravda”, corpus delicti, means of perpetration, consequences of crime.

